

АНЕКСІЙНІ «ХВИЛІ» ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В КРИМУ

УДК 327.2.

Картунов, Олексій,

доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук,
Заслужений діяч науки і техніки України,
Університет економіки та права «КРОК» (Україна, Київ),
кафедра суспільних наук,
завідувач,

Дамаванді, Амір,

Університет економіки та права «КРОК» (Україна, Київ),
аспірант

АНОТАЦІЯ

Проаналізовано сутність анексії та особливості анексієних «хвиль», які періодично «накочувалися» на Крим упродовж кількох останніх століть. Основна увага приділяється дослідженню російських анексієних «хвиль», зокрема їх катастрофічних впливів на етнополітичні процеси в Криму і в першу чергу на статус і становище кримськотатарського народу.

У висновках статті зазначається, що анексія є грубим порушенням міжнародного права. Вона може призводити до суттєвих змін в етнополітичній ситуації анексованих країн і часто супроводжується дискримінацією за етнічною чи релігійною ознакою і навіть насильницькою депортацією деяких етнічних спільнот. Все це вимагає подальшого вдосконалення міжнародного права, зокрема, з одного боку, щодо більш жорсткого покарання того, хто здійснює анексію, а з іншого боку, щодо більш потужної підтримки її жертви.

Ключові слова: Україна, Крим, кримськотатарський народ, Росія, геополітичні фактори, анексія, анексієні «хвилі», насильницькі депортації, етнополітичні процеси.

ANNEXATION «WAVES» AND THEIR INFLUENCE ON THE ETHNOPOLITICAL SITUATION IN CRIMEA

Kartunov, Olexiy,

doctor of political sciences, professor,
member of Ukrainian political sciences academy,
Honorable scientist and technician of Ukraine,
University of economics and law «KROK» (Ukraine, Kyiv)
social sciences chair,
head,
e-mail: alexkartunov@gmail.com

Damavandi, Amir,

University of economics and law «KROK» (Ukraine, Kyiv),
post-graduate student,
e-mail: amirkilani@msn.com

SUMMARY

In the article the essence of annexation in general and the peculiarities of the annexations' «waves» which periodically swashed on the Crimea during a few last centuries are analyzed. First of all the main attention is devoted to the research of the Russian annexations' «waves», in particular their catastrophic effects on the status and condition on the Crimean tatars.

In sum, the article states that the annexation is a gross violation of the international law. It can result in essential changes in ethnopolitical situation of annexed countries and often be accompanied by discrimination on ethnic

and religion features and even forcible deportation of some ethnic groups. All these require the further improvement of the international law in particular, on the one side, more hard punishment of those who commit the annexation and, on the other side, more powerful support of its victim.

Key words: Ukraine, Crimea, Crimean tatars, Russia, geopolitical factors, annexation, annexations' «waves», forced deportations, ethnopolitical processes.

Актуальність дослідження цієї проблематики достатньо очевидна. Більше того, можна припустити, що в найближчі роки вона лише дедалі зростатиме. Це обумовлено, з одного боку, посиленням наукового інтересу до теоретичних проблем анексії у зв'язку з тим, що цей такий складний і небезпечний епіфеномен упродовж останніх років знов почав дедалі частіше нагадувати про себе. З іншого боку, це зумовлено практичними потребами пошуку адекватної відповіді України та і всієї демократичної світової спільноти на зухвалу російську анексію Криму в 2014 році.

Ступінь наукового дослідження цієї проблематики. Аналізом теоретичних проблем анексії, і в першу чергу її практичних проявів, досить давно і ґрунтовно займаються такі західні дослідники, як: Дж. Дуглас, Д. Д'юк, Д. Марплес, Д. Плетчер, Д. Салліван, А. Фішер та ін. Їх праці присвячені аналізу переважно конкретних випадків анексії в часи формування британської, французької та інших західних колоніальних імперій та становлення США, в роки Першої світової війни, напередодні та в часи Другої світової війни, а також численних проявів анексії з боку Російської царської імперії, СРСР, а тепер вже і Російської Федерації (РФ).

Помітно зростає і кількість праць російських науковців, які здебільшого підпорядковані намаганням виправдати сучасну анексіоністську політику РФ.

Щодо українських дослідників, то їх спеціальних фундаментальних наукових праць, безпосередньо присвячених цій проблематиці, поки що вочевидь недостатньо. На спеціальну згадку тут заслуговують, перш за все, праці С. Асланова, В. Войноловича, Т. Горбань, О. Калакури, В. Котигоренка, М. Панчука, О. Рафальського, В. Чумака та небагатьох інших. На жаль, майже всі вони були опубліковані задовго до російської анексії Криму 2014 року. Останній факт додатково актуалізує проблему цієї статті.

Вклад основного матеріалу: Впродовж кількох останніх століть світ був свідком, з одного боку, тривалих і поступових перетворень в етнополітичній ситуації в Криму, а з іншого боку, раптових, швидких, докорінних змін і, що особливо важливо й повчально, трагічних доленосних потрясінь у житті всього його поліетнічного населення і, перш за все, кримськотатарського народу. Недарма відомі канадські дослідники Девід Марплес та Девід Д'юк зазначали, що «історія кримських татар — це історія репресій та депортацій»¹.

Погоджуючись з такою характеристикою у цілому, вважаємо за доцільне додати щонайменше три досить важливих моменти.

По-перше, згадані репресії та депортації були безпосередньо пов'язані, точніше — були наслідком складних, вкрай суперечливих і доленосних процесів, що стосувалися Криму. Зазначимо, що і в зарубіжній, і в українській науковій літературі вони отримали різні назви, зокрема: «агресія», «анексія», «возз'єднання», «загарбання», «інтеграція», «окупація» та ін. Попри деякі відмінності в сутності цих понять, пропонуємо далі називати їх одним терміном, а саме — «анексія». У цьому разі йдеться про анексію Криму деякими більш сильними державами та імперіями, для яких «упродовж століть він був бажаною здобиччю або трофеєм»².

Нагадаємо, що в різних енциклопедіях, наукових словниках та довідниках під терміном «**анексія**» (від лат. — *annectere*, *annex*; фр. — *annexer*; англ. — *annexation*) маються на увазі формальний акт силового захоплення та приєднання якоюсь державою території іншої держави або певної її частини [10].

Історія людської цивілізації сповнена численними прикладами анексій. Загальновідомо, що величезні колоніальні імперії, зокрема британська, іспанська, португальська, російська, французька та інші виникли внаслідок анексій сусідніх або заморських, або навіть заокеанських територій, що дало підстави західним дослідникам ввести таке поняття, як «колоніальна анексія». У Західній Європі XVIII—XIX ст. активну загарбницьку політику, яку, на наш погляд, можна охарактеризувати як політику «взаємних анексій», проводили Німеччина, Франція та деякі інші держави³. У свою чергу США анексували майже половину території Мексики та Гаваї і навіть виношували плани та намагалися анексувати Канаду, яка раніше вже була анексована Францією та Англією [6; 7; 9; 11].

¹ Marples D., Duke D. Crimean Tartars – Tragic Past and Uncertain Present. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/david-marhles/who-are-crimeantatars-tragic-past-and-uncertain-present>.

² Annexation of Crimea 2014. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.crimeahistory.org/crimean-crisis>

³ The annexation of Alsace-Lorraine and its Recovery. Ann Arbor: University of Michigan Library, 1918. 132 p.

Та й Перша світова війна, по суті справи, була війною за анексії чужих територій, і саме анексія стала ледве не «наріжним каменем» Версальського мирного договору (1919 р.). У першій половині ХХ ст. до анексій не раз вдавалися фашистська Італія, нацистська Німеччина, Польща, Румунія, Угорщина, СРСР, Японія та деякі інші держави.

Показово, що після Другої світової війни в Європі тривалий час майже не було випадків анексії. Натомість вони найчастіше мали місце в Південно-Східній Азії та на Близькому Сході (Ізраїль, Індія, Індонезія, Ірак, Китай, Туреччина та ін.).

По-друге, зважаючи на хвилеподібний характер анексій взагалі, і зокрема Криму, їх певної періодичності та невідворотності, щоправда за різної інтенсивності й тривалості, автор цієї статті пропонує називати їх «анексійними хвилями». При цьому *під «анексійною хвилею»* мається на увазі складний, суперечливий і доволі часто повторюваний процес приєднання більш потужними державами інших держав або певної їх частини з використанням збройної сили або загрози її застосування. Пропонується також вважати народження і дію цих «хвиль» однією з досить тривалих і усталених геополітичних закономірностей розвитку міжнародних відносин взагалі, і навколо Криму зокрема.

По-третє, майже всі анексії супроводжуються різного роду дискримінаціями, репресіями та депортаціями, які, як правило, призводили до суттєвих, а інколи і до докорінних змін в етнополітичній ситуації анексованих поліетнічних країн чи певної їх частини, в тому числі і в Криму. На нашу думку, це можна вважати ще однією закономірністю, зокрема вже етнополітичною.

Тому для більш чіткого розуміння і висвітлення сучасної етнополітичної ситуації в Криму та з'ясування перспектив її розвитку на майбутнє вважаємо за доцільне звернутися до хоча б стислого аналізу його етнополітичної історії. Тим більше, що майже кожна анексійна «хвиля» ставала «поворотним моментом» в долі не лише кримських татар, українців та росіян, а й всіх інших етнічних спільнот Криму.

Є достатньо підстав вважати, що *першою такою «хвилею»*, яка накопилася на Кримське ханство, була його анексія Туреччиною ще на початку ХV ст. А 1475 р. турецькі війська захопили вже всю територію кримського півострова і приєднали її до Кримського ханства. Саме ж ханство було перетворене на «васальну державу» Отаманської імперії. Проте тут варто особливо наголосити на тому, що ця перша анексійна «хвиля», яку можна назвати «турецькою», стала чи не єдиним винятком, коли етнополітична ситуація в Криму хоча і зазнала певних змін, але не суттєвих, не докорінних. Сприяли цьому кілька важливих факторів, зокрема:

- 1) надання Туреччиною Кримському ханству певного автономного статусу, яким воно користувалося впродовж майже трьох наступних століть;
- 2) близькість етнічного походження, мови і релігії турків та кримських татар, які на той час становили найчисельнішу і найвпливовішу групу поліетнічного населення Криму;
- 3) збереження домінуючої ролі за кримськотатарським народом (при переході пануючої ролі до турок) тощо.

Однак тут слід враховувати, що зазначена вище близькість етнічного походження, мови й релігії турків та кримських татар призводила до досить швидкої асиміляції та акультурації останніх, що становило реальну загрозу їх існуванню як окремого самобутнього народу. Турецька анексія Криму становила також потенційну загрозу існуванню тут вірмен, євреїв, представників слов'янських народів тощо.

У 70-х роках ХVIII ст. почалася *друга «хвиля» анексії Криму*, яку можна вважати, по-перше, російською, а, по-друге «затяжною». Адже саме в ці часи там з'явилися війська Російської імперії, які згідно з Кучук-Кайнарджийським мирним договором (1774 р.) встановили формально «незалежне від Туреччини Кримське ханство», яке, по суті справи, було підпорядковане Росії. Починаючи з 80-х років того ж століття, ця «хвиля» вже майже повністю «накрила» Крим [8].

Упродовж кількох наступних років від 200 до 300 тис. кримських татар внаслідок різних обставин, перш за все, дискримінації, а часом і переслідувань за етнічними і релігійними ознаками та під впливом заохочувальної пропаганди кримськотатарських релігійних лідерів, переселилися до Туреччини. Окрім того, десятки тисяч їх були вимушені залишити свої домівки в приморських поселеннях і перебраться до степових районів Криму. Отже, ця російська анексійна хвиля призвела вже до суттєвих змін етнополітичної ситуації, особливо щодо місця і ролі кримськотатарського народу в суспільно-політичному житті півострова, зокрема в етнополітичній сфері. По-перше, кримські татари почали втрачати тут свою домінуючу роль, а, по-друге, було підготовлено ґрунт для переходу цієї ролі до російської етнічної спільноти.

Третя «хвиля» анексії, знову-таки російська, прокотилася півостровом після Кримської війни 1854–1856 рр., коли Росія вже повністю анексувала Крим. Показово, що у цій війні на боці Туреччини виступили Англія, Франція та Австро-Угорщина, які на той час були найбільшими світовими колоніальними імперіями. Деякі західні дослідники припускають, що на такий крок їх підштовхнула не стільки турбота про долю кримськотатарського народу та інших етнічних спільнот анексованого Росією Криму, скільки його вигідне з багатьох точок зору геополітичне розташування та привабливі природничо-кліматичні умови.

Ця третя російська анексійна «хвиля» спричинилася до того, що ще близько 230,000 татар залишили свою Батьківщину. У цілому на кінець XIX ст. внаслідок другої та третьої російських анексійних «хвиль» чисельність кримських татар скоротилася на одну третину від їх чисельності до двох згаданих російських анексій. До того ж за сприяння царської влади, на Кримський півострів почалося масове переселення російських селян та служивих людей, що стало початком встановлення тут їх домінуючої, а з часом і пануючої ролі. Мали місце переселення до Криму і українських селян, однак його вплив на етнополітичну ситуацію був малопомітним.

У підсумку дві російські анексійні «хвилі» призвели до докорінних змін етнополітичної ситуації в Криму. По-перше, кримські татари втратили тут, при чому повністю і остаточно, всі свої колишні домінуючі позиції. По-друге, росіяни і за своєю чисельністю і головне за своїм статусом стали в Криму пануючим етносом. Звичайно, при цьому слід враховувати, що за царату пересічне населення будь-якого етнічного походження чи віросповідання, у тому числі й росіяни, зазнавали соціально-економічного гноблення та політичних обмежень і переслідувань. Щодо кримських татар, українців та деяких інших етнічних спільнот Криму, то вони, окрім цього всього, зазнавали ще й мовних, культурних та релігійних утисків.

По-третє, з кінця XIX ст. серед кримських татар починається помітний процес етнічного ренесансу, очолюваний Ісмаїлом Гаспринським. Цей процес поєднував в собі, з одного боку, «підтримку і лояльність до російсько-царського уряду», а з іншого боку, зусилля щодо «формування татарської національної ідентичності». Однак на початку XX ст. він переріс у досить радикальний етнополітичний рух т.зв. «молодих татарських націоналістів». Останні домагалися не лише мовних, культурних чи релігійних, а вже і політичних прав для кримськотатарського народу. У травні 1917 р. вони проголосили Крим «автономною державою», а в жовтні того ж року утворили «Кримську демократичну республіку», яка через кілька місяців була ліквідована російськими більшовиками⁴.

Четверта анексійна «хвиля», цього разу вже російсько-радянська, охопила Крим із встановленням тут радянської влади та проголошенням нею Кримської автономної радянської соціалістичної республіки у складі Російської Федеративної соціалістичної республіки 1921 р. Ця «хвиля» розпочалася в умовах післяреволюційної і післявоєнної руїни та голоду, спричиненого більшовицькою політикою воєнного комунізму.

Однак після 1923 р. етнополітична ситуація в Криму, як і в інших регіонах СРСР, почала суттєво поліпшуватися на користь численних етнічних/національних меншин завдяки політиці «коренізації», яку в масштабах України отримала назву «українізація», а в умовах Криму – «татаризація». Зокрема, були суттєво розширені права, кримськотатарського народу, українців та представників інших етнічних спільнот, створені сприятливі умови для збереження та розвитку їх культур, мов, традицій тощо. Як слушно зазначають українські та західні дослідники, «в 1920-х роках татари переживали період національного і культурного відродження». Втім, цей період, який можна вважати ще одним позитивним винятком, тривав недовго і вже на початку 30-х років сталінський тоталітарний режим скасував політику коренізації/татаризації і взяв курс на прискорену насильницьку русифікацію. Кримських татар було примушено перейти на використання кирилиці, їх друковані видання були оголошені антирадянськими і ліквідовані, відбувалося масове закриття і навіть руйнування мечетей, а тисячі лідерів кримськотатарського народу, письменників, учених, інших представників інтелектуальної еліти були заарештовані й знищені в 1937–38 роках або відправлені до сталінських концтаборів. Подібна доля спіткала й інші етнічні спільноти. Всі позитивні зрушення в етнополітичній сфері часів коренізації (українізації, татаризації) виявилися тимчасовими і були повністю ліквідовані [2].

П'ята анексіоністська «хвиля», тепер уже німецько-нацистська, «накотилася» на Крим з початком німецько-радянської війни, точніше з його окупацією нацистською Німеччиною. Варто звернути увагу на те, що на той час росіяни становили близько 50% населення Криму, кримські татари майже 20%, українці лише 13,7%. Упродовж усього періоду окупації нацистська Німеччина намагалася встановити свій т.зв. «новий порядок» в Україні взагалі, і зокрема в Криму, шляхом розігрування «етнічної» та «релігійної карт». Це була політика натравлювання представників одних етносів на інших, всілякого загравання з окремими лідерами різних етнічних груп, перш за все, російської й кримськотатарської, та наданням дозволів на відкриття й роботу їх початкових шкіл, релігійно-культурних установ тощо. Водночас велася посилена пропаганда з метою залучення місцевого населення до колаборації з німецько-нацистською владою, вступу до «національних» поліцейських сил чи військових формувань тощо. Звичайно, про плани і приготування Гітлера та його найближчого оточення щодо виселення з Криму (такого важливого з геополітичної точки зору і привабливого своїми природно-кліматичними умовами) всього ненімецького населення і його заселення вихідцями з Німеччини, ніколи не згадувалося.

⁴ Marples D., Duke D. Crimean Tartars – Tragic Past and Uncertain Present. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.OpenDemocracy.net/od-russia/david-marhles/who-are-crimeantatars-tragic-past-and-uncertain-present>.

Заради наукової об'єктивності, слід визнати, що, як і в багатьох інших окупованих нацистською Німеччиною країнах, серед населення Криму, причому різного етнічного походження, у тому числі росіян, кримських татар, українців та інших, була й частина тих, хто пішов на співпрацю з окупаційною нацистською владою. Зазначимо, що ця вкрай складна, суперечлива і трагічна проблема не є предметом дослідження цієї статті. Зауважимо лише що, по-перше, ця проблема здавна перебуває у центрі інформаційної війни, яка особливо загострилася після розвалу СРСР та російської анексії Криму в 2014 р. і сьогодні використовується для її обґрунтування й виправдання. А, по-друге, що жорстоке, причому колективне (взагалі неприпустиме за нормами міжнародного та й національного права) покарання (яке багатьма дослідниками прирівнюється до геноциду) понесли лише кримські татари та ще кілька інших етнічних спільнот, але аж ніяк не росіяни, частина яких так само пішла на співпрацю з нацистами. Отже, німецько-нацистська окупація й анексія Криму призвела лише до загострення етнополітичної ситуації на Кримському півострові, спричинилася до величезних людських втрат з боку всіх етнічних спільнот та масштабних руйнацій в усіх сферах суспільного життя, а для деяких з них ще й до післявоєнних страждань і поневірян в місцях їх сталінської депортації.

У 1944 р., одночасно зі звільненням Криму від німецько-нацистських загарбників, почалася *шоста анексійна «хвиля»*, цього разу знову російсько-радянська. Вона позначилася, перш за все, насильницькою депортацією всього кримськотатарського народу та ще кількох етнічних спільнот до Середньої Азії, зокрема болгар, вірмен, греків і німців, загальна кількість яких становила близько 300 тис. осіб. Щодо кримських татар, то, за різними даними, їх тоді було депортовано від 150 тисяч до 228 тисяч осіб, близько 15–20% з яких загинули під час транспортування. Загальна кількість насильно депортованих з Криму тоталітарним сталінським режимом етнічних спільнот становила близько 500 тисяч осіб. На їх місце почалося масове переселення росіян, українців та представників інших «надійних національностей». До того ж було ліквідовано Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (Кримську АРСР), а статус Криму було обмежено до статусу однієї з областей у складі Російської Федерації [4, с. 278–279].

Зрозуміло, що все це призвело до чергової докорінної зміни етнополітичної ситуації в Криму. За нашим висновком, її характерними рисами стали: 1) повна відсутність там основного корінного народу – кримських татар; 2) вилучення з ужитку татарської мови, на той час державної мови, згідно з Конституцією Кримської АРСР; 3) тотальне «очищення» від усього, що могло б нагадувати про кримських татар – знесення цвинтарів, знищення пам'яток матеріальної та духовної культури, зміна топонімів; 4) відновлення тоталітарного сталінського режиму; 5) встановлення повного і неподільного панування росіян, їх мови, культури, способу життя тощо.

1954 р. постановою радянського уряду, зокрема вольовим рішенням М.С. Хрущова, Крим було виведено зі складу РСФСР і включено до складу УРСР. Немає можливості та й особливої потреби втручатися в доволі гострі дискусії щодо легітимності, справжніх причин та намірів тогочасного радянського керівництва. Зазначимо лише, що якихось позитивних для корінного населення змін і зрушень в етнополітичній ситуації в Криму за часи його перебування у складі УРСР не відбулося. Щоправда, в ті часи були реабілітовані репресовані й депортовані тоталітарним сталінським режимом кримські татари та інші етнічні групи. Але процеси їх повернення на Батьківщину та соціальної і етнополітичної адаптації затягнувся на десятиліття, наштовхнувшись на безліч реально існуючих і ще більше штучних перешкод [3].

Після дезінтеграції СРСР у 1991 р. Кримський півострів опинився у складі незалежної України. Наступні 24 роки принесли населенню Криму, зокрема кримським татарам, як певні позитиви, так і чимало розчарувань, аналіз яких виходить за рамки цієї статті.

У лютому-березні 2014 р. Крим «накрила» чергова, вже *сьома за загальним ліком і п'ята російська анексійна «хвиля»*. Вона була засуджена низкою міжнародних організацій (ООН, ЄС, НАТО та ін.) та лідерами більшості країн світу. Проти Росії було застосовано досить жорсткі санкції. Показово, що найбільш активно запобігти російській анексії, а потім і виступати проти неї намагалися саме кримські татари. Сьогодні вони теж демонструють певний спротив російській анексії і ведуть посильну боротьбу за повернення Криму до складу і під юрисдикцію України.

Проте, попри все це, «нова стара» російська анексія Криму продовжується. Вона, як і попередні анексійні «хвилі», суттєво впливає на етнополітичну ситуацію на півострові. Зокрема вона спровокувала нову хвилю вимушеної еміграції частини населення Криму. Лише за перші 10 місяців після російської анексії Криму звідти виїхало понад 20 тисяч людей, у тому числі близько 10 тисяч кримських татар⁵.

⁵ З початку анексії з Криму виїхали 10 тисяч кримських татар. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/z-pochatku-aneksiyi-z-krimu-viyihali-10-tisyach-krimskih-tatar-161931.html>

Внаслідок цього російська етнічна група зміцнилася і дедалі зміцнює своє неподільне панівне становище в Криму.

До того ж почалися досить масові порушення прав людини в Криму. Недарма український омбудсмен Валерія Лутковська, підсумовуючи наслідки російської анексії взагалі, і зокрема в етнополітичній сфері, зазначила: «За рік окупації Крим перетворився на півострів страху»⁶. Справді, для кримськотатарського народу та української й інших етнічних спільнот в Криму знов, і в котре вже, склалася вкрай несприятлива етнополітична ситуація. Вона характеризується посиленням напруженості у відносинах з російською спільнотою та відчуттям безперспективності й дедалі зростаючої небезпеки для всіх етнічних спільнот півострова.

З наведеного випливають такі **висновки**. Анексії були і залишаються грубим порушенням міжнародного права. Вони можуть неодноразово повторюватися, перетворюючись на своєрідні анексійні «хвилі». Анексії призводять до суттєвих змін в етнополітичній ситуації анексованих країн. Вони також часто супроводжуються дискримінацією за етнічною чи релігійною ознакою і навіть насильницькою депортацією окремих етнічних спільнот. Все це вимагає подальшого вдосконалення міжнародного права, зокрема, з одного боку, щодо більш жорсткого покарання того, хто здійснює анексію, а з іншого боку, щодо більш потужної підтримки її жертви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Асланов С.А.* (2014) Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць / НУ «ОЮА». Одеса. Вип. 52. С. 163–172.
2. *Кондратюк Г.М.* (2015). Коренізація в Кримській АРСР у 20–30-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Г.М.Кондратюк; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький. — 36 с.
3. *Котигоренко В.О.* (2005). Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. К.: Світогляд. 222 с.
4. *Панчук М., Бекірова Г., Ганкевич В.* та інші (2005). Крим в етнополітичному вимірі. К.: Світогляд, 2005. 533 с.
5. *Чумак В.А.* (2013). Україна і Крим: спільність історичної долі. Вид. 2-ге. К.: ВПЦ АМУ. 180 с. .
6. *Baldwin S.* (1893). *The Historic Policy of the United States as to Annexation.* Washington: Library of Congress. 32 p.
7. *Douglas J.* (2012). *Canadian Independence, Annexation and British Imperial Federation.* — N. Y.: Hard Press Publishing. 138 p.
8. *Fisher A.* (2008). *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783.* Cambridge: Cambridge University Press. 200 p.
9. *Osborn T.* (1998). *Annexation Hawaii: Fighting American Imperialism.* N.Y.: Island Style, 1998. 182 p.
10. *O'Sullivan J.* (2014). *Annexation.* N.Y.: The Perfect Library. 90 p.
11. *Pletcher D.* (1973). *The Diplomacy of Annexation: Texas, Oregon, and the Mexican War.* Columbia, MO: Univ. of Missouri Pr. 672 p.

REFERENCES

1. *Aslanov S.A.* (2014) Destabilizatsiia etnopolitychnoi sytuatsii v Avtonomnii Respublitsi Krym // Aktualni problemy polityky: zb. nauk. prats / NU «OIuA». Odesa. Vyp. 52. S. 163–172.
2. *Kondratiuk H.M.* (2015). Korenizatsiia v Krymskii ARSR u 20–30-kh rokakh XX stolittia: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / H.M.Kondratiuk; DVNZ «Pereiaslav-Khmelnysk. derzh. ped. un-t im. H. Skovorody». Pereiaslav-Khmelnyskyi. — 36 s.
3. *Kotyhorenko V.O.* (2005). Krymskotatarski repatrianty: problemy sotsialnoi adaptatsii. K.: Svitohliad. 222 s.
4. *Panchuk M., Bekirova H., Hankevych V.* ta inshi (2005). Krym v etnopolitychnomu vymiri. K.: Svitohliad, 2005. 533 s.
5. *Chumak V.A.* (2013). Ukraina i Krym: spilnist istorychnoi doli. Vyd. 2-he. K.: VPTs AMU. 180 s.
6. *Baldwin S.* (1893). *The Historic Policy of the United States as to Annexation.* Washington: Library of Congress. 32 p.
7. *Douglas J.* (2012). *Canadian Independence, Annexation and British Imperial Federation.* — N. Y.: Hard Press Publishing. 138 p.
8. *Fisher A.* (2008). *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783.* Cambridge: Cambridge University Press. 200 p.
9. *Osborn T.* (1998). *Annexation Hawaii: Fighting American Imperialism.* N.Y.: Island Style, 1998. 182 p.
10. *O'Sullivan J.* (2014). *Annexation.* N.Y.: The Perfect Library. 90 p.
11. *Pletcher D.* (1973). *The Diplomacy of Annexation: Texas, Oregon, and the Mexican War.* Columbia, MO: Univ. of Missouri Pr. 672 p.

⁶ Червоненко В. Звіт: як після анексії порушують права людини в Криму. / В. Червоненко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2015/03/150316_crimea_human_rights_-freedom_house_vc